
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Torres Trastallino, Carlos; Escolà Tuset, Josep M., dir. Estudi sobre la morfologia històrica a les declinacions de la llengua llatina. Una visió des de l'indoeuropeu fins a les llengües romàniques. 2016. (804 Grau en Estudis Clàssics)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/166754>

under the terms of the license

Carlos TORRES TRASTALLINO
Estudiant del Grau d'Estudis Clàssics

Treball de fi de grau

**Estudi sobre la morfologia històrica a les declinacions
de la llengua llatina.**

Una visió des de l'indoeuropeu fins a les llengües romàniques

Tutor:

Dr. Josep Maria ESCOLÀ TUSET

Doctor de filologia llatina de la Universitat Autònoma de Barcelona

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'J. M. Escolà Tuset', with a stylized, cursive script.

Vist-i-plau del tutor

**Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
Facultat de Filosofia i Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona**

Juny de 2016

Universitat Autònoma de Barcelona

Aequam seruare mentem.

Hor. C. II, 3

AGRAÏMENTS:

En primer lloc, voldria donar les gràcies a la meua professora de filologia clàssica de l'institut Thos i Codina (Mataró) per haver-me introduït, ja des de la secundària, al món de la cultura grecolatina a través de les seves classes de mitologia i després al batxillerat la continuïtat de la cultura i la part gramatical. Així doncs, agrair-li tots aquests anys, els quals m'han conduït a prendre la decisió de cursar aquests estudis universitaris.

En segon lloc, als meus pares i al meu germà pels ànims donats al llarg d'aquests anys d'universitat.

En tercer lloc, als meus companys de promoció per l'amistat que hem format des del primer dia fins al final i els anys que ens queden en endavant.

Finalment, al meu tutor, el Dr. Josep Maria Escolà Tuset, per haver acceptat, des del primer moment, la meua petició de fer-se'n càrrec del seguiment d'aquest treball de fi de grau.

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ	5
1. L'INDOEUROPEU I LES TEORIES DE LA LINGÜÍSTICA COMPARATIVA	6
2. EL LLATÍ, UNA LLENGUA FLEXIVA, I LA SEVA EVOLUCIÓ EN EL TEMPS	
2.1. FLEXIONS	
2.1.1. PRIMER BLOC: FLEXIÓ DELS TEMES EN -A	7
2.1.2. SEGON BLOC: FLEXIÓ DELS TEMES EN -O	8
2.1.3. TERCER BLOC: FLEXIÓ DELS ATEMÀTICS	8
2.2. EVOLUCIÓ DE LES FLEXIONS	
2.2.1. LLATÍ ARCAIC	10
2.2.2. LLATÍ CLÀSSIC	15
2.2.3. LLATÍ TARDOMEDIEVAL	17
3. CONCLUSIONS	21
4. BIBLIOGRAFIA	22

INTRODUCCIÓ:

Aquest treball té com a punt de referència l'estudi de la morfologia històrica a les flexions nominals de la llengua llatina a partir del seu tractament des de l'indoeuropeu fins a les llengües romàniques. La tasca ha estat feta a partir d'una observació entre les flexions indoeuropees i les llatines, per tal d'establir una explicació comparativa. Un cop establerta la comparació, s'ha anat seguint l'evolució de la morfologia nominal al llarg segles fins arribar a les llengües romàniques, arribant a veure l'àmbit de la llengua literària i la llengua parlada. Per elaborar aquesta tasca, s'ha hagut de consultar múltiples llibres i alguns articles sobre morfologia e història de llengua llatina. Aquest treball, compaginat amb les classes d'aquest curs i el transcurs de les diverses assignatures cursades al llarg dels cursos anteriors (p.e: gramàtica, literatura, poesia èpica, lírica, prosas, epigrafia, etc...), han permès extreure'n múltiples exemples, els quals han estat introduïts al llarg dels diversos apartats d'aquesta tasca, i d'altres, que han estat introduïts al llarg d'aquesta elaboració.

Aquest treball ha estat estructurat a partir dels següents apartats:

El primer apartat, titulat *L'indoeuropeu i les teories de la lingüística comparativa*, consisteix en una explicació sobre l'indoeuropeu i les teories lingüístiques formulades per alguns dels experts més cèlebres en la història de la lingüística.

El segon apartat, titulat *El llatí, una llengua flexiva, i la seva evolució en el temps*, es troba estructurat en dues parts: Per una banda, la classificació de les flexions de la llengua llatina en quadres i per temes (temes en -a; temes en -o; temes en aтемàtics) amb la forma indoeuropea i la forma llatina; per una altra banda, l'evolució diacrònica de la llengua llatina fins l'arribada dels primers testimonis en llengua romànica. Al llarg d'aquest treball, s'ha intentat en la mesura del possible de incorporar fotos, per tal de donar una visió més amplia del text a tractar a partir del suport on es troba.

1. L'INDOEUROPEU I LES TEORIES DE LA LINGÜÍSTICA COMPARATIVA:

El terme *indoeuropeu* designa una llengua convencional de finals del neolític i principis de l'edat del bronze a la zona de Rússia, que es va dispersar cap a altres zones del món (p.e: Anglaterra Grècia, Itàlia, etc...). Aquesta diàspora comportà la seva fragmentació en múltiples branques lingüístiques, conegudes com a llengües indoeuropees.

La disciplina de la lingüística comparada, encarregada de l'estudi evolutiu de manera diacrònica i la seva relació o parentesc genètic, ha donat lloc, ja des del s. XVIII, a múltiples investigacions, que han arribat a establir moltes similituds en diverses llengües a partir del mètode comparatiu.

Alguns dels investigadors més importants han estat els següents:

I. El lingüista anglès, Sir William Jones (1746-1794), afirmà el parentesc entre el sànscrit, el grec i el llatí, que donaren lloc a l'evolució d'una llengua comuna. Aquest lingüista va suposar que les tres llengües podien estar emparentades al gòtic i al celta.¹

II. El lingüista alemany, Friedrich von Schlegel (1772-1829), va ser el primer en parlar d'una gramàtica comparativa,² arribant a afirmar, un cop es varen esgotar les possibilitats d'una investigació amb les llengües més antigues, que hi havia semblances en les arrels, l'estructura interna i la gramàtica.

III. El filòleg alemany, Franz Bopp (1791-1867), ha estat el fundador de la lingüística indoeuropea a partir de la seva obra, anomenada *El sistema de les conjugacions de la llengua sànscrita* (1816). Un cop feta la comparació amb el sànscrit, el grec, el llatí, el germànic i el persa, es van obtenir com a resultats una estructura comuna y una concordança en l'estructura gramatical.³

IV. Els neogramàtics, Hermann Osthoff (1847-1909) i Karl Brugmann (1849-1919), varen establir una divisió entre les llengües occidentals, anomenades *centum*, i les llengües orientals, anomenades *satem*, a partir de la palatalització de les oclusives guturals en fricatives o sibilants⁴.

V. El lingüista suís, Ferdinand Saussure (1857-1913), va establir la teoria fonètica de les laringals, que va publicar-la dins d'un estudi, que porta per títol *La memòria sobre el sistema primitiu de les vocals en les llengües indoeuropees* (1878).⁵

¹ (Leroy 1969: 33-34)

² (Leroy 1969: 34)

³ (Leroy 1969: 34-35)

⁴ (Leroy 1969: 71-72).

⁵ Aquesta teoria tracta un conjunt de sons de l'indoeuropeu (/ə/ (h₁); /a/ (h₂) i /o/ (h₃)), que s'havien posat en dubte fins l'aparició dels primers testimonis anatòlics, que contenien aquests sons en els seus escrits (Leroy 1969: 59-62).

2. EL LLATÍ, UNA LLENGUA FLEXIVA, I LA SEVA EVOLUCIÓ EN EL TEMPS:

La llengua llatina ha tingut una tradició molt llarga al llarg de la història i, passant per diversos períodes (p.e: època arcaica, clàssica, tardana, medieval, etc...), ha perviscut fins als nostres dies. Aquesta continuïtat ha provocat múltiples canvis en la morfologia i en la sintaxi de la llengua amb al pas del temps.

2.1. FLEXIONS:

La flexió nominal de la llengua tenia, inicialment, el mateix nombre de casos que l'indoeuropeu (nominatiu, vocatiu, acusatiu, genitiu, datiu, ablatiu, locatiu i instrumental), però va haver un sincretisme dels casos, ja des d'època antiga, que va provocar una reducció dels casos i els seus valors sintàctics varen ser recollits pel cas de l'ablatiu.⁶ Aquests casos afectats varen ser el locatiu i el instrumental. A continuació, s'exposen uns quadres, els quals permeten observar cadascun dels tres blocs sobre les flexions de la llengua llatina:

2.1.1. PRIMER BLOC: Flexió dels temes en -A (p.e: Rosa-ae i lingua-ae)

SINGULAR	PLURAL
Nominatiu-Vocatiu - Ide: *H ₂ e (ǣ) - Llatí: -ǣ	Nominatiu-Vocatiu: - Ide: *eH ₂ (ā) + -i - Llatí: -ai > -ae
Acusatiu: - Ide: *H ₂ e (ǣ) + -m - Llatí: -ǣm	Acusatiu: - Ide: *H ₂ e (ǣ) + -ns - Llatí: -ǣ + (n)s > -ās ⁷
Genitiu: - Ide: *eH ₂ (ā) + -ī - Llatí: ai > ae	Genitiu: - Ide: *eH ₂ (ā) + -som - Llatí: -ā + s + om > -āsom > -ārūm ⁸
Datiu: - Ide: *eH ₂ (ā) + -ī - Llatí: -ā+ī = ai > ae	Datiu: - Ide: *eH ₂ (ā) + -is - Llatí: -iis
Ablatiu: - Ide: *eH ₂ (ā) + -d - Llatí: ā + d ⁹ = ā	Ablatiu: - Ide: *H ₂ e (ǣ) + -is ¹⁰ > eis > ēs - Llatí: -īs

⁶ Monteil 1992: 171-172.

⁷ Entre la vocal del tema i la sibilant es produeix la pèrdua de la consonant, provocant una allargament compensatori a la vocal temàtica.

⁸ Entre la desinència de l'indoeuropeu i la desinència llatina del genitiu plural es produeix el fenomen del rotacisme (Molina Yévenes 1993: 35; 50). També, hi ha el tancament vocàlic de -o a -u (Molina Yévenes 1993: 35; 89).

⁹ La consonant dental va desaparèixer a principis del s. II aC (Molina Yévenes 1993: 48).

¹⁰ La desinència -is prové de l'antic cas del instrumental (Yévenes Molina 1993: 89).

2.1.2. SEGON BLOC: Flexió dels temes en -O (p.e: Oculus-i):

SINGULAR	PLURAL
Nominatiu: - Ide: *H ₃ e (ō) + -s - Llatí: -us ¹¹	Nominatiu: - Ide: *eH ₃ (ō) + -i > -oi > -ei > - ē - Llatí: -i ¹²
Vocatiu: - Ide: -e - Llatí: -e	Vocatiu: - Ide: - ei - Llatí: -i
Acusatiu: - Ide: *H ₃ e (ō) + -m - Llatí: -um ¹³	Acusatiu: - Ide: *H ₃ e (ō) + -ns - Llatí: -ō + (n)s > -ōs ¹⁴
Genitiu: - Ide: *eH ₃ (ō) + -i - Llatí: oi > ī ¹⁵	Genitiu: - Ide: *eH ₃ (ō) + -som - Llatí: -ō + s + om > -ōsom > -ōrom > -ōrūm ¹⁶
Datiu: - Ide: *H ₃ e (ō) + -ei > *-oi - Llatí: -ō + ei > oi > ō ¹⁷	Datiu: - Ide: *eH ₃ (ō) + -is ¹⁸ - Llatí: o + is > īs
Ablatiu: - Ide: *H ₃ e (ō) + -d - Llatí: o + d = o ¹⁹	Ablatiu: - Ide: *eH ₃ (ō) + -is ²⁰ > eis > ēs - Llatí: -is

2.1.3. TERCER BLOC: Flexió dels atemàtics

Flexió dels vocàlics: Temes en -u (Fructus-us; Cornu-us); Temes en -E (*Dies-ei*); Temes en -i (Turris-is)

SINGULAR		PLURAL	
Nominatiu-Vocatiu: (Masculí i femení)	N/Voc/Ac: (Neutre)	Nominatiu-Vocatiu: (Masculí i femení)	N/Voc/Ac: (Neutre)
- Ide: *-s - Llatí: -s	- Ide: Grau cero - Llatí: ----	- Ide: *-ei-es > ees > ēs - Llatí: -es	- Ide: *-ā - Llatí: -ā ²¹

¹¹ La vocal dels temes en -o- (*H₃e) davant de consonant sibilant esdevé -u (Alberich, Carbonell, Matas 1997: 88). No obstant, hi ha una excepció a partir dels substantius del grup -ros (p.e: Ager i puer), que mostra la següent evolució: *Ag-r(o)s > ag-r(r) – A la pèrdua de la consonant, s'origina per assimilació la seqüència -rr, que al perdre's, dona lloc a la vocal -e – > Ager – simplificació de -rr- > -r – (Alberich, Carbonell, Matas 1997: 88; Molina Yévenes 1993: 37, 93).

¹² (Molina Yévenes 1993: 39; 88).

¹³ El tancament del timbre vocàlic de la vocal temàtica en posició final, seguida de la marca característica de l'acusatiu, provoca el canvi de vocal de -om > -um (Molina Yévenes 1993: 35).

¹⁴ Vegi's la nota 7.

¹⁵ El fenomen de l'apòcope fa que passi la desinència de genitiu indoeuropeu a la forma clàssica (Sihler 1995: 259).

¹⁶ Vegi's la nota 8.

¹⁷ (Monteil 1992: 240; Alberich, Carbonell, Matas 1997: 108).

¹⁸ Vegi's la nota 10.

¹⁹ Vegi's la nota 9.

²⁰ Vegi's la nota 10.

²¹ La desinència de tots els neutres és breu (Molina Yévenes 1993: 88).

Acusatiu: - Ide: *- m - Llatí: -m		Acusatiu: - Ide: *- ns - Llatí: -es	
Genitiu: - Ide: *-ou > *-ō > - u / * - ei - Llatí: -s / -i ²²		Genitiu: - Ide: *- ōm // *- som - Llatí: *ōm > -ōm > -ūm // *-som > -rom > -rūm ²³	
Datiu: - Ide: *- ei - Llatí: -ī ²⁴		Datiu: - Ide: *-ei + *-bho +s > - bus - Llatí: -bus ²⁵	
Ablatiu: - Ide: *- d ²⁶ - Llatí: ---		Ablatiu: - Ide: *-bho +s > - bus - Llatí: -bus	

Flexió dels consonàntics (Cyclops-is; Virtus-tis; Rex-regis):

SINGULAR	PLURAL
Nominatiu-Vocatiu: - Ide: *- s - Llatí: -s ²⁷	Nominatiu-Vocatiu: - Ide: *-ei-es > ees > ēs ²⁸ - Latín: -es
Acusatiu: - Ide: *- m - Llatí: -em	Acusatiu: - Ide: *- ns - Llatí: -es ²⁹
Genitiu: - Ide: *-ēs > *- īs ³⁰ - Llatí: -is	Genitiu: - Ide: *- ōm - Llatí: *ōm > -ōm > -ūm
Datiu: - Ide: *- ei - Llatí: -ī ³¹	Datiu: - Ide: *-bho +s > - bus - Llatí: -ibus
Ablatiu: - Ide: *- ī ³²	Ablatiu: - Ide: *-bho +s > - bus

²² Monoftongació del diftong -ei a -i en Llatí (Roegiest 2006: 46).

²³ Vegi's la nota 8.

²⁴ Vegi's la nota 22.

²⁵ La desinència *-bho ha evolucionat a la forma -bus a partir de la desaparició de l'aspirada cap a -b; el tancament de la vocal desinencial -o en -u i la incorporació de la consonant -s a final de la desinència per hipercharacterització (Molina Yévenes 1993: 35, 89 i Monteil 1992: 218-219). En el cas de la flexió en -u, la forma -ubus es va generalitzar a la forma de la flexió en -i en època de Cèsar a la forma -ibus (Molina Yévenes 1993: 17).

²⁶ La llengua llatina va conservar la forma -od dels temes en -o, arribant a propagar aquesta construcció a les formes -ād, -īd i -ūd (Molina Yévenes 1993: 87). També, vegi's la nota 9 en relació a aquesta -d.

²⁷ Un substantiu amb una consonant oclusiva gutural + la desinència de nominatiu singular (-s) provoca l'obtenció d'una altra grafia, que recull el so de totes dues grafies. (p.e: *reg+s > rex).

²⁸ (Molina Yévenes 1993: 88).

²⁹ Es produeix la pèrdua de la consonant i per allargament compensatori sorgeix la vocal entre les dues consonants. (p.e: Cyclop-ns > cyclops > cyclopes).

³⁰ Tancament de la vocal -e > -i (Molina Yévenes 1993: 34).

³¹ Vegi's la nota 22.

- Llatí: -ě	- Llatí: -bus

2.2. EVOLUCIÓ DE LES FLEXIONS:

2.2.1. LLATÍ ARCAIC:

La llengua llatina d'època arcaica, molt més propera a l'indoeuropeu, es constitueix dintre d'un període de temps al voltant de sis segles, concretament entre els segles VII a II aC. Aquest període permet percebre les desinències d'aquesta llengua mare a partir dels testimonis conservats en un estat molt primitiu, degut a que la flexió de la llengua encara no ha sofert les evolucions morfològiques d'època clàssica. Així doncs, es poden contemplar les comparacions en les desinències amb l'indoeuropeu i les seves evolucions amb la forma clàssica. Els testimonis utilitzats en aquest apartat mostren algunes d'aquestes desinències més primitives (p.e: la desinència del datiu singular en -oi i en -ei; la desinència de l'acusatiu singular en -om; la desinència del nominatiu singular en -os, etc...).

Exemples:

a) Fíbula de Praeneste (ca. s. VII aC)

Aquest objecte es va donar a conèixer, públicament, al 07 de Gener de 1887 i es va col·locar per donació dos anys després en al Museu de la Vila Giulia de Roma. Les sospites sobre la peça van portar a demostrar la seva autenticitat a partir d'un estudi comparatiu amb als objectes de la col·lecció de la Tomba Bernardini de Roma, però la qüestió sobre l'autenticitat va tornar a revifar amb més força a la dècada dels anys 80 del segle passat amb l'epigrafista Margarita Guarducci, ja que la seva opinió va ocasionar una acceptació oficial sobre la falsificació de la peça intencionada per part de Martinetti, al mateix temps que Helbig fos l'autor de la inscripció i/o qui la va escriure en la fíbula³².

La inscripció d'aquesta peça és:

*MANIOS MĒD FHĒFHAKED NVMÁSIOI*³⁴

"Manius em va fer per a Numasi"

Aquesta inscripció mostra algunes de les formes desinencials de l'indoeuropeu en als casos del nominatiu, l'acusatiu i el datiu:

³² Els ablatius d'aquests temes són locatius amb desinència -ī, que, essent síl·laba final oberta, s'obren a -ě (Molina Yévenes 1993: 35; 87).

³³ (García Jurado 2012: 128-130).

³⁴ La inscripció de la Fíbula en estil clàssic seria: MANIVS ME FECIT NVMASIO (García Jurado 2012: 127).

I. El substantiu *Maniōs* es troba en la inscripció en cas de nominatiu singular dels temes en -O. Aquesta desinència en llatí clàssic es trobaria en -us, degut a que la vocal temàtica en contacte amb una consonant sibilant es tancaria en -u.³⁵

II. El substantiu *Numásioi* es troba en la inscripció en datiu singular dels temes en -O. Aquesta desinència és el resultat de la vocal temàtica en contacte amb la desinència del datiu singular (ō+ei > oi). Aquesta desinència es va generalitzar en llatí clàssic a la desinència -ō.³⁶

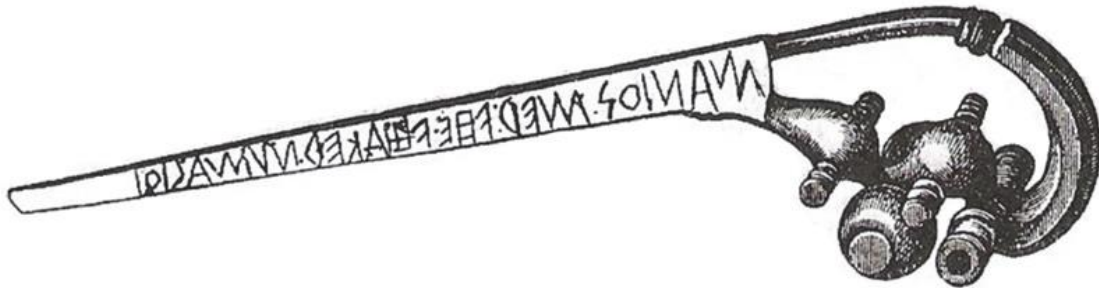

Fig. 01 – Fíbula de Praeneste (García Jurado 2012: 127)

b) Lamina Lauinium (s. VII-VI aC):³⁷

Aquesta làmina de bronze es troba en al museu de la ciutat de Lavinium, situada al nord de la província de Roma. Durant les excavacions arqueològiques, es varen trobar, entre altres coses, un gran santuari amb plaques de bronze amb inscripcions dedicades als Diòscurs. L'objecte aportat és una mostra de les peces trobades en les excavacions arqueològiques. La inscripció d'aquesta peça és:

CASTOREI PODLOVQVEIQVE QVROIS

"<Consagrat> als joves Càstor i Pòl·lux"

Aquesta inscripció conté en les paraules utilitzades la desinència primitiva del datiu singular i algunes influències de la llengua grega:

I. El substantiu *Castorei*, que prové de Castor-oris, permet observar la desinència indoeuropea en datiu singular. Aquesta desinència evolucionarà en època clàssica a la desinència -i per monoftongació.³⁸

³⁵ (Molina Yévenes 1993: 35; Alberich, Carbonell, Matas 1997: 88).

³⁶ (Molina-Yévenes 1993: 87).

³⁷ Sarullo 2011: 165-167

³⁸ Vegi's la nota 22.

II. El substantiu *Podlovqvei* mostra certes influències del grec Πολυδεύκης per a Pòl·lux. La seqüència consonàntica -dl s'explica amb la geminació en -ll. La terminació del substantiu mostra la desinència indoeuropea del datiu singular, que en època clàssica evolucionarà a -i per monoftongació.³⁹

III. El substantiu *Qvrois* correspon al substantiu grec κούροις. La desinència d'aquest terme es troba en la forma del datiu plural grec.

Fig. 02 – Lamina *Lauinium* feta per M. Anelli-Apograph i G. Sarullo (Sarullo 2011: 165)

c) Lapis satricanus (s. VI-V aC)⁴⁰

Aquesta base d'ofrena votiva dedicada al déu Mart va ser trobada amb les excavacions de l'antiga ciutat de Sàtric, situada a 60km de la ciutat de Roma.

La inscripció d'aquesta peça és:

[---] IEI STETERAI POPLOSIO VALESIOSIO
SVODALES MAMARTEI⁴¹

“... els companys de Publi Valeri el van donar a Mart”⁴²

La inscripció mostra algunes de les desinències indoeuropees en el cas del genitiu i datiu:

³⁹ Vegi's la nota 22.

⁴⁰ Urbanová 1994: 119-125

⁴¹ Aquesta inscripció a l'estil clàssic seria: [...]IEI STETERVNT PVBLII VALERII / SODALES MARTI (extret de http://www.luzappy.eu/latino_terzad/iscrizioni.pdf).

⁴² El consol Publi Valeri Publicola (s. VI aC) va promoure dues lleis democràtiques a la ciutat de Roma, per tal de protegir les llibertats dels seus ciutadans: Una d'elles seria que qualsevol que tractés de ser rei podia ser assassinat d'un moment a l'altre per qualsevol home; l'altra seria que permetés la defensa d'un condemnat per un magistrat.

I. Els substantius *Poplosio* i *Valesiosio* es troben construïts amb una antiga desinència del genitiu indoeuropeu, que prové del dialecte falisc (Baldi & Cuzzolin 2009: 40). Aquesta desinència en -osio, que evolucionà en llatí clàssic a -i, es troba en un estat anterior del vocalisme. L'explicació d'aquesta evolució seria que la forma *osyo perd en posició intervocàlica la seva consonant, quedant *oyo. Aquesta forma *oyo perd per apòcope la vocal final, quedant *oy. Fins aquí, es trobaria la desinència indoeuropea en genitiu singular dels temes en -o, però aquesta desinència passaria a -i en llatí clàssic a partir del fenomen de l'apòcope.⁴³

II. El substantiu *Mamartei* està construït amb una reduplicació (Ma-). Pel que fa a la desinència, la forma està construïda amb la desinència de datiu singular. Aquesta desinència evolucionarà amb al pas del temps a la desinència -i per la monoftongació del diftong -ei.⁴⁴

Fig 03 – *Lapis satricanus* (Urbanová 1994: 125)

d) Epitafi de Luci Corneli Escipió (s. III aC):

El sarcòfag de Luci Corneli Escipió Bàrbar, vassall d'Escipió Asiàtic i d'Escipió l'Africà, conté una inscripció, que ha estat considerada una de les més antigues d'origen romà.⁴⁵ En l'actualitat, aquest sepulcre es troba conservat a la basílica vaticana de San Pietro. La inscripció d'aquest sarcòfag és:

*CORNELIVS·LVCIVS·SCIPIO·BARBATVS·GNAIVOD·PATRE
PROGNATVS·FORTIS·VIR·SAPIENSQVE—QVOIVS·FORMA·VIRTVTEI·PARISVMA
FVIT—CONSOL CENSOR·AIDILIS·QVEI·FVIT·APVD·VOS—TAVRASIA·CISAVNA
SAMNIO·CEPIT—SVBIGIT·OMNE·LOVCANA·OPSIDESQVE·ABDOVCIT*⁴⁶

⁴³ El procés gràfic de l'evolució de l'antic genitiu del dialecte falisc a la forma clàssica en *Poplosio* i *Valesiosio* seria: *osyo > *oyo > -oy > -i. Per a més informació, veure (Sihler, A. L. 1995: 259).

⁴⁴ (Roegiest 2006: 46).

⁴⁵ (Champollion 1839: 8)

⁴⁶ Aquesta inscripció a l'estil clàssic seria: CORNELIVS LVCIVS SCIPIO BARBATVS GNAEO PATRE/ PROGNATVS FORTIS VIR SAPIENSQVE CIVIS FORMA VIRTVTI PARISSIMA / FVIT – CONSVL

“Luci Corneli Escipió Barbat, nascut pel pare Cneu, home fort i savi, del qual la forma guardà les seves virtuts, que fou cònsol, censor i edil entre vosaltres. Va conquerir Taurasia, Cisauna i Samni. Va subjugar tota Lucània i va prendre els seus reclusos”.

Aquesta inscripció del s. III aC conserva moltes de les formes indoeuropees, de les quals serien les següents a tractar:

I. El substantiu *Gnaivod* ha estat escrit en ablatiu singular dels temes en -o, identificable a partir de la desinència -od. L'evolució d'aquest substantiu a la forma clàssica s'explicaria a partir de la desaparició d'aquesta consonant dental en la desinència a principis del s. II aC,⁴⁷ quedant la desinència d'ablatiu en -o. El diftong -ai es monoftonga a -ae⁴⁸ i la consonant intervocàlica cau, de manera que s'obté com a resultat la forma clàssica, *Gnaeo*.

II. El substantiu *Virtutei* ha estat escrit amb la desinència en -ei del datiu singular dels temes en consonàntics. Aquesta desinència evolucionarà en època clàssica a -ī a partir de la monoftongació del diftong, passant de *virtut-ēi* a *virtut-ī*.⁴⁹

III. El substantiu *Aidilis* ha estat escrit en nominatiu singular de la flexió atemàtica. Aquesta forma té a comentar amb la forma clàssica, *Aedilis*, la monoftongació del diftong ai- a ae.

IV. Els substantius *Taurasia* i *Cisauna* es troben en acusatiu singular femení, però la consonant -m, marca de l'acusatiu singular, no es troba en aquests substantius, degut a que es tracta d'una consonant feble i no es posa.

V. El substantiu *Omne* es troba en acusatiu singular, però la consonant -m, marca de l'acusatiu singular, no es troba en aquests substantius, degut a que es tracta d'una consonant feble i no es posa.

VI. El substantiu *Loucana* es troba en acusatiu singular dels temes en -a. Aquest substantiu no porta la consonant desinencial de l'acusatiu, degut a que es tracta d'una consonant feble i no es posa. Tenint en compte la forma testimoniada a la inscripció amb l'evolució a la forma clàssica, aquest substantiu, segons un exemple molt similar per part

CENSOR, AEDILIS, QVI FVIT APVD VOS – TAVRASIAM CISAVNAM / (in) SAMNIO CEPIT – SVBIGIT OMNEM LVCANIAM OBSIDESQVE ABDVCIT (Fernández Díaz 2000: 10).

⁴⁷ (Molina Yévenes 1993: 48).

⁴⁸ El diftong -ai va escriure's així fins a finals del s. III aC, però a principis del s. II aC es va començar a escriure en -ae i, durant molt de temps, varen conviure totes dues formes (Molina Yévenes 1993: 38).

⁴⁹ (Roegiest 2006: 46).

de Mariner⁵⁰, hauria monoftongat les dues vocals inicials a la semivocal -u-. També, la forma *Lucaniam* en clàssic conté una -i, que ha de ser justificada a partir d'una analogia amb la paraula *Taurasia*.

Fig. 04 – Sarcòfag de *Lucius Cornelius Scipio Barbatus* amb al seu epitafi.

2.2.2. LLATÍ CLÀSSIC:

La llengua llatina del període clàssic, que es troba entre els segles I aC i I dC, pretén abastir una llengua apta pels requisits d'expressió. La llengua llatina ha sofert múltiples canvis en l'evolució de les flexions nominals. Tot i així, hi ha autors, com per exemple Virgili, Ciceró, Horaci i altres escriptors, que fan servir esporàdicament alguns arcaismes en la desinència al llarg de les seves composicions.

Exemples:

Verg. A. I, 1-4:

*Arma uirumque cano, Troiae qui primus ab oris
Italiam, fato profugus, Lauiniaque uenit
litora, multum ille et terris iactatus et alto
ui superum saeuae memorem Iunonis ob iram;*

⁵⁰ Mariner (1978: 229).

Aquest fragment correspon a l'inici de la cèlebre composició èpica del poeta de Màntua, Publi Virgili Maró. El poeta ha col·locat en el v. 4 la forma *superum* en genitiu plural, el qual té en el seu rerefons una explicació procedent de l'indoeuropeu. Aquesta forma ha de ser explicada a partir de **supero-som*, que té en la forma desinencial de genitiu una consonant, que en posició intervocàlica cau. Després de la caiguda de la consonant, les dues vocals tanquen el seu timbre vocàlic en -u i per sincopa es perd una vocal, donant lloc a la desinència de genitiu plural a l'estil clàssic, és a dir, *superum*.⁵¹

Verg. A. II, 18-20:

*Huc delecta uirum sortiti corpora furtim
includunt caeco lateri penitusque cauernas
ingentis uterumque armato milite complent.* 20

Aquest fragment del poeta de Màntua, també de l'Eneida, mostra en el v. 20 la forma *ingentis* en acusatiu plural. L'explicació d'aquest acusatiu arcaic ha de ser explicat a partir de **ingenti-ns*, que ha patit la caiguda de la consonant i l'aparició d'una vocal de suport, quedant així la forma *ingentis*.⁵² Aquesta forma equivaldria en llatí clàssic a la forma *ingentes*, quedant així per analogia amb la forma del nominatiu plural.

Hor. C. III, 26. 1-6:

*Vixi puellis nuper idoneus
et militavi non sine gloria:
nunc arma defunctumque bello
barbiton hic paries habebit,
laevom marinae qui Veneris latus
custodit.*

Aquest fragment, que pertany a una de les Odes del poeta Quintus Horatius Flaccus, es pot observar la utilització d'una desinència arcaica a partir de l'acusatiu singular en *laevom*. Aquesta desinència indoeuropea explicaria l'evolució cap a la forma clàssica a partir del

⁵¹ **supero-som > *supero-om > superu -um > superum*.

⁵² Aquest tipus d'arcaïsmes acabats en -is han estat utilitzats per diversos autors de la literatura llatina. Un exemple d'aquest tipus d'arcaïsmes el podem trobar testimoniats en Sal·lusti (Sall. *Cat.* 1: *Sed nostra omnis...; ... inter mortalis* (Ramsey 2007: 27)), Catul (*Cat.* 86, 6: *... tum omnibus una omnis surripuit Veneris* (Glücklich 2006 : 49)) i altres autors.

tancament del timbre vocàlic de la vocal temàtica, provocant d'aquesta manera el canvi de -om a -um.

Fins aquí arribaria la primera part del treball, degut a que la morfologia llatina ja quedaria establerta en aquest període i ja no presentaria cap canvi evolutiu en època postclàssica que no s'hagi documentat anteriorment.

2.2.3. LLATÍ TARDOMEDIEVAL:

Els segles a tractar sobre aquesta etapa anirien des del s. III dC fins al s. X dC. Aquesta etapa varen haver innovacions en el vocabulari amb la intenció d'aportar nous conceptes cap a la religió de l'època, la cristiana.⁵³ Alguns exemples d'aquests neologismes serien: Ἄγγελος > *Angelus* (Missatger de Déu), Σώτηρ > *Salvator* (Fill de Déu) i Ἐκκλησία > *Ecclesia* (Església). Aquests elements van portar un procés de canvi que, paulatinament, aniran agafant forma fins al punt d'arribar a les llengües romàniques. Aquest procés de canvi el podem veure amb aquests exemples, extrets de l'apèndix Probi (s. VIII): *Auris non oricla* (Probi. III, 83); *Speculum non speculum* (Probi. III, 4) i *Vinea non vinia* (Probi III, 55). També, s'ha de tenir en compte la presència del llatí parlat en aquesta època, conegut com a *Sermo vulgaris*.⁵⁴ S'ha de dir que el fet de tractar aquí el llatí parlat no és per haver nascut en aquesta època, per que de fet ja es pot trobar en les cartes de Ciceró⁵⁵, sinó que es tracta en aquesta època per ser un element fonamental en l'evolució lingüística cap a les romàniques. Aquest llatí parlat va tenir una reducció en els casos de la flexió, afavorida per la coincidència de la desinència -ae del genitiu i datiu dels temes en -a i la desinència -o del datiu i ablatiu dels temes en -o. Així doncs, el sincretisme de la flexió nominal arribà fins al punt de reduir-se en el nominatiu⁵⁶ (Cas recte) i l'acusatiu (Cas oblic):

El residu del vocatiu es veurà absorbit amb al temps pel nominatiu, degut a les confusions que portava l'ús de la mateixa desinència tant en un cas com en un altre.

El genitiu, datiu i ablatiu es veuran amb al temps reduïts en l'acusatiu, degut a que les seves funcions circumstancials, regides per les preposicions, passen a ser utilitzades a partir de l'acusatiu.⁵⁷

⁵³ (Bastardas 1973: 6-8).

⁵⁴ Cf. Petron. 46.

⁵⁵ Cic. *Epist.* VII, 29, 2: *Duos parietes de eadem fidelia dealbare.*

⁵⁶ Aquest cas serà reduït a l'acusatiu a partir de l'aparició dels testimonis d'època merovíngia (Väänänen 1971: 188).

⁵⁷: Väänänen 1971 : 179-86. El cas de l'acusatiu va arribar a ser la última forma a perdre's i d'aquest cas es varen arribar a formar totes aquelles paraules que ens han arribat a les nostres llengües.

Exemples:

Vulgata 8, 23: *Dominus ad Moysen dicit*

Aquest exemple, extret de la Bíblia Vulgata, permet apreciar una extensió de l'ús de l'acusatiu a partir d'una construcció preposicional, formada per la preposició AD i un substantiu en acusatiu.

RIT 944: ... *vivas cum beatos*.

Aquest exemple, extret d'una inscripció de Tarraco, permet veure una reducció dels casos de la flexió nominal i una ampliació de l'ús de l'acusatiu a partir d'una preposició d'ablatiu i el substantiu en acusatiu.

Egheria VIII, 5. 25: *Retulit de illas statuas*.

Aquest testimoni permet observar una reducció dels casos i una ampliació en el cas de l'acusatiu, mitjançant la preposició DE d'ablatiu i el pronom i el substantiu en acusatiu.

Greg. Tour. *Franc.* X, 9: *Miserat ad eum obviam ... clericos*.

Aquest exemple permet observar una extensió de l'ús de l'acusatiu a partir de la preposició d'acusatiu i un pronom i un substantiu en acusatiu.

Vitae Patr. 5, 7, 24: *Aquila percutit eos de alis suis*.

Aquest exemple, extret de la "Vida dels pares", permet veure una ampliació de l'ús de la preposició DE d'ablatiu per indicar el complement instrumental. La construcció de l'oració ens mostra que el règim instrumental, construït amb la preposició DE, pot aparèixer amb una preposició de índole no instrumental.

CIL XIII 2483: *Hic requiiscunt menbra ad duos fratres Gallo et Fidencio*.

Aquest exemple permet observar un sintagma preposicional amb una ampliació de l'acusatiu a partir de l'ús de la preposició AD d'acusatiu amb un numeral i un substantiu en acusatiu.

Visio Baronti: *Sciscitantes de qualem coenobium fuissem*

Aquest exemple permet observar la reducció dels casos de la flexió nominal i l'ampliació de l'ús de l'acusatiu a partir de l'ús d'una preposició d'ablatiu, com és el cas de la preposició DE, acompanyada del substantiu en acusatiu.

Salica. LVIII, 2: ... *et de quatuor angulos terrae in pugno colligere*.

, 4: ... *quantum de compositionem diger est aut quantum lex addicat*.

Aquests dos exemples, extrets de la “Llei salica”, permeten observar una reducció dels casos de la flexió nominal i una ampliació de l’ús de l’acusatiu a partir de la preposició d’ablatiu DE amb uns substantius en acusatiu.

Hi ha uns testimonis indirectes d’un procés evolutiu en el registre oral, datats entre els segles VIII-X, a la zona de la Gàl·lia, Itàlia i Hispania, que permeten tractar l’evolució cap a unes llengües derivades del llatí, conegudes com a llengües romàniques. Aquests testimonis permeten observar un resultat diferent segons el territori i la seva cronologia. Aquests testimonis són:

- a) Gàl·lia: Concili de Tours (813) i el Jurament d’Estrasburg (842).
- b) Itàlia: Testimoni del Papa Gregori V (s. X).
- c) Hispania: Les glosses emilianenses (ca. 950).

Pel que fa a la zona de la Gàl·lia, el Concili de Tours (813)⁵⁸ representà un moment fonamental en la cristianització d’Occident a partir de la reunió, convocada per l’emperador Carlemany, dels bisbes, que van decidir que en als territoris de l’actual França i Alemanya es faria el sermó en la llengua rústica del poble, per tal d’arribar a ser difosa a un nombre més ampli de persones.

A continuació, un fragment sobre el Concili de Tours:

Visum est unanimiti nostrae ut quilibet episcopus habeat omelias continentes necessarias ammonitiones quibus subiecti erudiantur ... et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiosticam, quo facilius cuncti possint intelligere quae dicuntur.

Aquest text permet observar la referència de *in rusticam Romanam linguam aut Thiosticam*. Això es refereix a la llengua del sermó (francès o alemany), per tal que el seu contingut arribés a més gent.

L’altre fet a destacar seria el Jurament d’Estrasburg (842),⁵⁹ que va representar una disputa, després de la mort de l’emperador Carlemany, pel control de l’Imperi per part

⁵⁸ Camproux 1980 : 70

⁵⁹ Aquest text fou conegut a partir d’un altre nèt de l’emperador Carlemany, Nitard, que va fer la transcripció d’aquest document en un llibre amb la finalitat de poder explicar la història familiar dels cosins (http://suite101.net/article/juramentos-de-estrasburgo-origen-de-la-lengua-francesa-escrita-a28258#.V1M1K_ebtHg).

dels seus néts: Carles, el Calb; Lluís, el germànic i Lotari. L'any 842 es va signar un pacte per part dels reis Carles i Lluís en contra de Lotari de protecció mútua, que va concloure amb la derrota del rei Lotari per part dels altres dos reis. Així doncs, el jurament es va posar per escrit en francès, però es va pronunciar en alemany per part del rei Carles i en francès per part del rei Lluís. A continuació, un fragment del text del jurament⁶⁰:

*Pro deo amur et pro Christian poblo et nostro commun saluament, d'ist di en
avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre
Karlo, et in aiuidha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fradra salvar
dift, in o quid il mi altresi fazet et ab Ludher nul plaid nunquam prindrai qui
meon vol cist meon fradre Karle in damno sit.*

Pel que fa a la zona itàlica, tenim un testimoni del Papa Gregori V (s. X) on es fa referència a dues llengües romàniques, el francès (*francisca*) i l'italià (*vulgari*).

El testimoni conservat és:

*Usus francisca, vulgari et voce latina;
instituit populos eloquio triplici.*

Pel que fa a la zona d'Hispania, hi ha un manuscrit amb unes glosses conservades del convent de Sant Milà (Comunitat de La Rioja), conegudes amb al nom de *Glosses emilianenses* (s. X), que es troben escrites en llatí i en romànic. Aquest testimoni ha estat considerat el primer escrit en llengua romànica a Hispania.

A continuació, un exemple d'aquestes glosses seria el text següent:

*Cono aiutorio de nuestro dueno, dueno Christo, dueno salbatore, qual dueno get
ena honore, e qual duenno tienet ela mandatione cono patre, cono spiritu sancto,
enos sieculos delos sieculos.*

Les paraules *nuestro* i *dueno* ja comencen a mostrar amb claredat les primeres presències romàniques a la zona de Hispania.

⁶⁰ Per a veure la publicació del document original del Jurament d'Estrasburg, consultar la adreça electrònica següent: http://suite101.net/article/juramentos-de-estrasburgo-origen-de-la-lengua-francesa-escrita-a28258#.V1M1K_ebtHg.

CONCLUSIÓ:

Com a resultat d'aquest estudi sobre la morfologia llatina des de l'indoeuropeu fins a les llengües romàniques, puc afirmar que ha conclòs amb èxit, ja que s'ha pogut observar una evolució diacrònica en la flexió nominal fins a les llengües romàniques. No obstant, s'ha de dir que la limitació de pàgines en aquesta tasca ha frenat poder fer un estudi complet de tots els casos de la flexió nominal, degut a que aquest tipus de treball permetria un estudi amb molta més profunditat i amb una extensió de pàgines molt més amplia a la d'aquest.

Haig de dir que estic molt content d'haver pogut fet aquest treball dins de la carrera, ja que m'ha permès arribar a tractar temes, que sense les directrius del meu tutor haguessin estat complicades de fer. A més a més, aquesta elaboració m'ha permès observar i entendre millor com la flexió de l'indoeuropeu i la flexió llatina es troben connectades entre sí.

Al llarg de l'elaboració m'he trobat amb alguns problemes, que al principi em resultaven bastant complicats i no sabia ben bé com tractar-los, degut a que l'explicació radicava en un altra banda que no era ni l'indoeuropeu ni el llatí, aquest cas era a partir de l'epitafi d'època arcaica dedicat a Luci Corneli Escipiò (Genitiu del falisc acabats en -osio: *Popl-osio* i *Valesi-osio*). Tot i així, he pogut solucionar aquest problema, arribant a entendre aspectes que, personalment, em resultaven desconeguts sobre la morfologia d'aquesta llengua.

En fi, aquest treball, juntament amb l'assignatura de llatí medieval, m'ha permès tenir una visió més amplia de la llengua llatina i la seva evolució amb al pas del temps. També, he pogut tractar alguns aspectes del llatí vulgar, els quals m'han permès veure una petita part de la morfologia de la llengua en època tardomedieval. Haig de dir, com a conclusió final d'aquest apartat i del treball en sí, que l'elaboració d'aquest treball en morfologia històrica m'ha portat estones molt bones a la vegada que aprenia, ja que he pogut aprendre moltes coses noves i, tot i haver tractat coses molt desconegudes per a mi, he intentat fer-ho el millor possible.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERICH, J.; CARBONELL, J.; MATAS, B. (1997). *Llatí*. Ed. Castellnou. Barcelona.
- BALDI, PH.; CUZZOLIN, P. (2009). *New Perspectives on Historical Latin Syntax 1*. Ed. Mouton de Gruyter. Berlin.
- BASTARDAS, J. (1973). "El latín de los cristianos: Estado actual de su problemática". *Boletín del Instituto de Estudios Helénicos*, 7/2, 5-17
[<http://revistes.ub.edu/index.php/EstudiosHelenicos/article/view/5361> (10.06.2016)].
- CALISSE, C. (1928). *A History of Italian Law*. Vol II. Beard Book. Boston.
[<https://books.google.es/books?id=zW7bTHgrfgcC&pg=PA598&lpg=PA598&dq=mundoald+latin&source=bl&ots=WGHmSloPke&sig=c9313SyjK96XOUqEZyAOv-bYWrw&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwjvoIK1t4XOAhXD0RoKHbPfBvcQ6AEIHZA#v=onepage&q=mundoald%20latin&f=false> (21.07.2016)]
- CAMPROUX, C. (1980). *Las lenguas románicas*. Trad. de Damià de Bas. Ed. Oikos-tau. Vilassar de Mar.
- CHAMPOLLION-FIGEAC, M. A.; CHAMPOLLION, M. (1839). *Paléographie des classiques latins*. Paris [<https://archive.org/details/palographiedes00chamuoft> (12.05.2016)]
- CREMASCHI, G. (1957). "La lingua latina del medioevo". *Aevum* 31 Fasc. 5/6, 415-437.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, D. (2000). "La epigrafía, un elemento didáctico". *Actas de las II Jornadas de Humanidades Clásicas*, 1-22.
- FONTÁN, A.; MOURE CASAS, A. (1987). *Antología del latín medieval: introducción y textos*. Ed. Gredos. Madrid.
- GARCÍA JURADO, F. (2012). "La fíbula de Preneste y el nacimiento de la lingüística històrica del latín". In J. Martínez (ed.). *Mundus vult decipi. Estudios interdisciplinarios sobre falsificación textual y literaria*. Ediciones Clásicas, 127-136.
- GLÜCKLICH, H. J. (2012). *Catull, Gedichte: Ab 10. Jahrgangsstufe (Exempla)*. Vandenhoeck & Ruprecht. German
[https://books.google.es/books?id=jSZwncaqr3sC&pg=PT49&lpg=PT49&dq=tum+omnibus+una+omnis+surripuit+Veneres&source=bl&ots=JDToC3pqKj&sig=i5mISDgx0rqSffYoPcJ_grHzds&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwjMs9yVmPHMAhXF0xoKHxz8AjM4ChDoAQhjMAk#v=onepage&q=tum%20omnibus%20una%20omnis%20surripuit%20Veneres&f=false (24.05.2016)].
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J. (2005). *Cartas de Plinio el Joven*. Ed. Gredos. Madrid.

- MARCOS CASQUERO, M. A. (2006). *Noches Áticas de Aulo Gelio. Libros 1-10*. Ed. Kadmos. Salamanca.
- MARINER BIGORRA, S. (1978). "Elementos de prosodia". *Eclás* 81-82, 213-236 [http://interclassica.um.es/index.php/interclassica/investigacion/hemeroteca/e/estudios_clasicos/numero_81_82_1978/elementos_de_prosodia (12.05.2016)].
- MEILLET, A. (1972). *Historia de la lengua latina*. Avesta. Reus.
- MOLINA YÉVENES, J; BORRELL, E. (1993). *Iniciación a la fonética, fonología y morfología latinas*. Publicación UB. Material docente, 14. Barcelona.
- MONTEIL, P. (1992). *Elementos de fonetica y morfología del latín*. Manuales Universitarios, Sevilla.
- NAPOLI, D. (2013). "Juramentos de Estrasburgo: origen de la llengua francesa escrita" [<http://suite101.net/article/juramentos-de-estrasburgo-origen-de-la-lengua-francesa-escrita-a28258#.V1NWvvebtHh> (04/06/2016)]
- QUETGLAS, P. J. (1985). *Elementos básicos de filología y lingüística latinas*. Ed. Teide. Barcelona.
- RAMSEY, J. T. (2007). *Sallust's Bellum Catilinae*. Ed. Oxford. USA.
- ROEGUEST, E. (2006) *Vers les sources des langues romanes: un itinéraire linguistique à travers la Romania*. ACCO. Leuven [https://books.google.es/books?id=hMdZ09HGd8kC&pg=PA46&lpg=PA46&dq=Virtutei+virtuti&source=bl&ots=GxrSsjHj3r&sig=dNxJmCLLQTHJhcy7FpWUyJ9mbMc&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwjK9qrmhvHMAhULmBoKHUu_ADYQ6AEIPTAG#v=onepage&q=Virtutei%20virtuti&f=false (23.05.2016)]
- SARULLO, G. (2011). "L'edizione digitale dei testi epigrafici come strumento di ricerca. III The Encoding of the Archaic Latin Inscriptions". *Linguistica e filologia digitale: aspetti e progetti*, 118. 157-169 [https://www.academia.edu/1486377/L_edizione_digitale_dei_testi_epigrafici_come_strumento_di_ricerca_III_The_Encoding_of_the_Archaic_Latin_Inscriptions (25.03.2016)].
- SIHLER, A. L. (1995). *New comparative grammar of greek and latin*. Ed. Oxford. New York.
- URBANOVÁ, D. (1994). "Lapis satricanus". *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* 39, 119-125 [<https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/109585> (02.04.2016)].
- VÄÄNÄNEN, V. (1971). *Introducción al latín vulgar*. Trad. M. Carrión. Ed. Gredos. Madrid.